

РАЗДЗЕЛ I. СТАТУТ 1529 ГОДА – ПЕРШЫ СІСТЭМАТЫЗАВАНЫ ЗВОД ЗАКОНАЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

СТАТУТ 1529 ГОДА ЯК ПАЧАТАК НОВАГА ЭТАПУ ПРАВАВОГА РАЗВІЦЦА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Т. І. Доўнар

*прафесар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права,
доктар юрыдычных навук, прафесар
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск, Беларусь*

Артыкул прысвечаны знакамітаму помніку айчыннага права – Статуту 1529 г. На падставе аналізу папярэдніх прац навукоўцаў разглядаюцца прычыны і падставы першай сістэматызацыі заканадаўства ў ВКЛ, яе асноўныя і дапаўняльныя крыніцы. Характэрызуюцца важнейшыя палажэнні Статута. Звернута ўвага на праяўленне прагрэсіўных тэндэнцый, канстытуцыйную накіраванасць закона і яго ролю ў наступным развіцці права.

Статья посвящена знаменитому памятнику отечественного права – Статуту 1529 г. На основе анализа предыдущих трудов ученых рассматриваются причины и основания первой систематизации законодательства в ВКЛ, ее основные и дополнительные источники. Характеризуются важнейшие положения Статута. Обращено внимание на проявление прогрессивных тенденций, конституционную направленность закона и его роль в последующем развитии права.

The article deals with the Statute of 1529 as a famous monument of law. On the basis of the analysis of previous works of scientists the reasons and bases of the first systematization of the legislation in the GDL, its main and additional sources are studied. The most important provisions of the Statute are characterized. The author pays attention to the manifestation of progressive tendencies, the constitutional orientation of the law and its role in the subsequent development of law.

Першы звод законаў Вялікага Княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой былі беларускія землі, з’явіўся унікальным для таго часу заканадаўчым актам. Значэнне гэтага сістэматызаванага закона было высока ацэнена многімі навукоўцамі і дзяржаўнымі дзеячамі розных гістарычных перыядаў. Перыядычна па тых ці іншых прычынах цікавасць да гэтага важнага помніка права павялічвалася. Так, у канцы 1920-х гадоў у сувязі з 400-годдзем прыняцця Статута навукоўцы розных краін узялі ўдзел у пошуку яго спісаў і даследаванні. Аднак было апублікавана няшмат работ, у асноўным у Польшчы. Пазней польскія даследчыкі ў сваіх творах увесць час

звярталіся да нормаў Статута. Асаблівую ўвагу надаваў статутнаму заканадаўству знакаміты польскі гісторык права Юліуш Бардах [1].

Беларускія навукоўцы ў розныя часы таксама звярталіся да ўласнай прававой спадчыны, у тым ліку да статутнага заканадаўства. Так, у XIX ст. выхадцы з Беларусі (І. Даніловіч, Т. Нарбут, Ю. Ярашэвіч і інш.) займаліся даследаваннямі многіх пытанняў гісторыі дзяржавы і права Беларусі, у тым ліку і статутаў. Асаблівая заслуга ў гэтай справе належыць Ігнату Даніловічу, які клапаціўся аб гістарычнай праўдзе адносна свайго народа і марыў аб адраджэнні беларуска-літоўскай дзяржавы і мовы статутаў. Менавіта ён у верасні 1814 г. пачаў выкладаць у Віленскім універсітэце мясцовае (г. зн. беларуска-літоўскае) права [2, с. 42].

Значна актывізаваліся даследаванні пасля ўтварэння Беларускай ССР, аб чым сведчаць публікацыі вучоных БДУ і Інбелкульту ў 1920 гады. Затым ў пасляваенны перыяд навукоўцы пачалі надаваць усё большую ўвагу гісторыі права і статутам. Так, прафесар Я. А. Юхо ў сваіх працах неаднойчы падкрэсліваў асаблівае значэнне першага звода законаў ВКЛ, у аснову якога, як ён лічыў, было пакладзена звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў (Полацкага, Віцебскага, Турава-Пінскага, Навагрудскага і інш.) [3, с. 164]. Важнай навуковай падзеяй стала выданне тэкста Статута ў 1960 годзе, падрыхтаванае да друку Аддзелам прававых навук АН БССР пад рэд. К. Яблонскага [4]. Навукоўцы адзначылі большую дакладнасць яго тэкста ў сувязі з тым, што ў аснову выдання быў пакладзены Дзялынскі спіс з прыцягненнем новага адчыненага спіса Замойскіх. Аднак даследчыкі Літоўскай ССР звярнулі ўвагу на шэраг недахопаў гэтага выдання і ў 1980-я гады ажыццявілі ўласнае перавыданне Статута [5]. Навукоўцамі была праведзена вялікая праца па ўдакладненні тэкста Статута і напісанні пэўных каментарыяў да яго, што садзейнічала далейшым навуковым даследаванням.

Больш значная ўвага гісторыка-прававым праблемам пачала надавацца ў канцы XX ст. у сувязі са значнымі зменамі ў грамадска-палітычным жыцці. Многія навукоўцы ў сваіх працах пачалі звяртаць ўвагу на ролю і месца статутаў у гісторыі права. У 2009 г. у БДУ была праведзена міжнародная канферэнцыя ў сувязі з 480-годдзем прыняцця Статута і выдадзены зборнік навуковых артыкулаў, прысвечаных яму [6]. Таксама ўсё больш актыўна пачалі займацца даследаваннямі статутнага заканадаўства літоўскія і ўкраінскія навукоўцы. Напрыклад, у пачатку XXI ст. у Адэсе ўкраінскімі навукоўцамі былі перавыдадзены тэксты ўсіх трох Статутаў і ў перш за ўсё Статута 1529 г. [7].

Першы Статут Вялікага Княства Літоўскага быў выкліканы да жыцця шматлікімі прычынамі. Фактычна ён засведчыў арганічную ўключанасць і залежнасць права ад палітычных, сацыяльных, эканамічных і іншых працэсаў. Перш за ўсё развіццё сацыяльна-эканамічных і палітычных адносін у дзяржаве, якія асабліва актывізаваліся з канца XV ст., запатрабавала іх больш дакладнай заканадаўчай рэгламентацыі. Акрамя таго, у ВКЛ у гэты перыяд завяршаецца працэс кансалідацыі тэрыторыі дзяржавы, усё большую моц набывае цэнтральная ўлада, складаецца саслоўны падзел грамадства, у кантэксце якога спецыяльнымі граматамі пачынае заканадаўча афармляцца прававы статус шляхты. Неабходнасць у сістэматызацыі заканадаўства была выклікана і даволі значнай шматлікасцю, недакладнасцю і пэўнай супярэчлівасцю папярэдне назапашанага заканадаўчага матэрыялу [8, с.76].

Увогуле ў аснову Статута было пакладзена ўсё тое, што выпрацавала папярэдня прававая тэорыя і практыка юрыспрудэнцыі. Навукоўцы пазначаюць, што важнейшымі крыніцамі Статута былі: звычайнае права (перш за ўсё беларускіх земляў, якія склалі аснову Вялікага Княства Літоўскага); адміністрацыйная і судовая практыка дзяржаўных органаў; нормы пісанага права, выкладзеныя ў шматлікіх граматах (прывілеях), Судзебніку 1468 г. і іншых нарматыўных актах [9, с. 121]. Пры гэтым навукоўцы сыходзяцца ў тым, што асноўнай крыніцай Статута было звычайнае права [3, с. 164]. Прававыя нормы і інстытуты, што былі замацаваны ў Статуце, выпрацоўваліся ў папярэдня стагоддзі на землях, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ. На этапе фарміравання і цэнтралізацыі дзяржавы гэтыя нормы ацэньваліся ўладнымі органамі, дапаўняліся і ўдасканальваліся на падставе новай дзяржаўнай ідэалогіі і судова-адміністрацыйнай практыкі. Аднак у сувязі з іх разнастайнасцю, пэўнай супярэчнасцю, недакладнасцю і непаўнатой узнікла неабходнасць перагляду і сістэматызацыі. Гэта тычылася як санкцыянаванага дзяржавай звычайнага права, так і новага пісанага заканадаўства. Тым больш, што ў гэты перыяд пачаўся актыўны працэс фарміравання саслоўя шляхты, у кантэксце якога феодалы патрабавалі павелічэння сваіх правоў і іх заканадаўчага афармлення.

Нарматыўнымі крыніцамі Статута 1529 г. было ўсе папярэдне назапашанае заканадаўства, у тым ліку абласныя, гарадскія, валасныя і асабліва агульназемскія граматы (граматы вялікіх князёў Ягайлы, Казіміра, Аляксандра і інш.), Судзебнік Казіміра і інш. Пры падрыхтоўцы Статута яны былі абагулены, ацэнены заканадаўцамі з улікам аналізу правапрымяняльнай практыкі і неабходнасці ўнясення змен і дапаўненняў. Пры гэтым патрэбна адзначыць, што ўжо першыя

агульназемскія граматы (прывілеі) мелі на мэце звесці разнастайныя прававыя нормы, што дзейнічалі ў розных мясцовасцях дзяржавы (звычайныя і ўпісаныя ў нарматыўныя акты) у адзіныя для ўсёй дзяржавы нарматыўныя акты. Асабліва гэта праявілася ў перыяд праўлення вялікага князя ВКЛ і караля Польшчы Казіміра. Так, граматай 1447 г. Казімір замацаваў суверэнітэт дзяржавы, шэраг новых правоў феадалаў, у тым ліку права вотчыннага (даменіяльнага) суда і інш. Некалькі пазней прыняццем Судзебніка Казіміра 1468 г. быў пакладзены пачатак кадыфікацыі нормаў у галіне крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага. Вельмі важным нарматыўным актам з’явілася грамата вялікага князя Аляксандра 1492 г., якая яшчэ больш павялічыла правы феадалаў і значна абмежавала ўладу вялікага князя, надаўшы перавагу ў рашэнні дзяржаўных пытанняў панам-раддзе і інш. [3, с. 147-148]. Пазней былі прыняты новыя нарматыўныя акты, якія ўнеслі свой уклад у развіццё заканадаўства. Увогуле на пачатак XVI ст. у ВКЛ быў назапашаны значны тэарэтычны і практычны прававы вопыт, тым самым створаны ўмовы для перагляду і прывядзення заканадаўства ў пэўную сістэму.

Патрэбна адзначыць, што на этапе падрыхтоўкі праекта Статута 1529 г. выкарыстоўваўся не толькі ўласны законатворчы вопыт, але і вопыт іншых краін. Перш за ўсё, як пазначаюць многія навукоўцы, выкарыстоўвалася ў якасці дапаўняльнай крыніцы рымскае права, магдэбургскае, хелмскае і інш. [1, с. 6]. Апроч таго, выкарыстоўваліся нормы царкоўнага права (як праваслаўнага, так і каталіцкага). У сувязі з гэтым патрэбна пагадзіцца з польскім даследчыкам А.Закржэвскім, што “Статуты былі не толькі правам людскім, ледзьве не роўна, як было прынята ў тагачаснай Еўропе, – хрысціянскім правам Божым” [10, с. 15]. Аб гэтым гаварылася і ў самім Статуце, дзе адразу вялікі князь Жыгімонт заяўляе, што жадае ўсіх «обдаровати правы хрестыянскими» [4, р.1, арт.1]. Таксама ён дазваляе ў сувязі са слабай распрацаванасцю пісанага права і адсутнасцю неабходнай нормы ў Статуце звяртацца да звычай святой справядлівасці “водлуг Бога”. Пры гэтым нормы замежнага і царкоўнага права, роўна як звычайнага права і пісаных крыніц, перапрацоўваліся заканадаўцамі і прыстасоўваліся да новай рэчаіснасці і дзяржаўных патрэб.

Праца над праектам Статутам працягвалася доўга, бо нарматыўныя акты такога зместу і значэння павінны былі спачатку саспець у думцы мысліцеляў і заканадаўцаў, перш чым набыць пэўную форму. Як адзначае Юліуш Бардах, першыя “кадыфікацыйныя тэндэнцыі” узніклі ў 1501 г., калі вялікі князь Аляксандр заявіў ў Валынскай абласной грамаце, што будзе кіраваць дзяржавай да таго

часу, пакуль “права Статута в отчизне нашой установим” [1, s. 14]. Аднак, рэальная праца над Статутам пачалася пазней, калі сойм звярнуўся з паўторнай просьбай да вялікага князя. У 1522 г. на Гродзенскім сойме "станы" зноў звярнуліся да манарха з аналагічнай просьбай [11, с. 199]. Толькі тады вялікі князь разам з радай далі распаражэнне пачаць працу па падрыхтоўцы праекта Статута. Ствараецца спецыяльная камісія для прывядзення ў сістэму назапашанага заканадаўства, якую ўзначаліў віленскі ваявода і канцлер дзяржавы Альберт (Альбрэхт, Альбертас, Войцех) Гаштольд. Ужо праз два месяцы па заканчэнні Гродзенскага сойму, у чэрвені 1522 г. Віленскі сойм пачынае паартыкулярна абмяркоўваць папярэдняю рэдакцыю Статута, пра што вельмі сціпла упамінаюць дакументы. Гэтае абмеркаванне дае падставы лічыць, што ў яго складанні з самага пачатку прымалі ўдзел не толькі паны-рада, але і сойм, які "начал принимать участие в законодательстве гораздо ранее, чем формальным образом было признано его право на это участие" [11, с. 227]. Пасля агульнай ухвалы Віленскім соймам праекта Статута, было вырашана адразу ўвесці яго ў дзеянне, аб чым было сказана ў спецыяльным лісце вялікага князя, выдадзеным 6 снежня 1522 г., г. зн. за тры дні да заканчэння сойма. Аднак у далейшым набыла моц толькі частка Статута, бо тэкст яго не задаволіў многіх і праца над ім працягвалася. Барацьба паміж асобнымі групамі феадалаў на наступных соймах адносна тэксту Статута зацягнулася да 1529 г., калі на Віленскім сойме 1528-1529 гг. спецыяльным указам вялікага князя 29 верасня 1529 г. першы звод законаў ВКЛ быў канчаткова зацверджаны” [1, s. 14].

У наступны перыяд арыгінальны тэкст Статута ў практычных мэтах часта перапісваўся. Захаваліся некалькі яго спісаў, чатыры з якіх (Фірлейскі, Замойскіх, Дзялыньскі і Слуцкі) былі напісаны на мове арыгінала (г. зн. старажытнай беларускай мове), тры перакладных (Лаўрэнцьеўскі, Пулаўскі – на лацінскай мове, Альшеўскі – на польскай) [5, с. 12-13]. Навукоўцы адзначаюць, што два спісы на польскай мове былі знішчаны пад час апошняй вайны. Тэкст усіх спісаў некалькі адрозніваўся, у сувязі з чым перад даследчыкамі заўсёды стаяла адна з галоўных задач – узнавіць найбольш блізкі да арыгінала тэкст Статута.

Даследчыкі сцвярджаюць, што да гэтага часу дакладна невядома, якія канкрэтны асобы прымалі ўдзел у падрыхтоўцы Статута. Несумненна, галоўнымі ініцыятарамі і распрацоўшчыкамі яго былі феадалы, на карысць якіх і прымаўся гэты закон. Менавіта яны праз сваіх прадстаўнікоў на сойме даволі доўга абмяркоўвалі тэкст закона. Улічваючы, што вышэйшым, у тым ліку і заканадаўчым органам дзяржавы была рада, то паны-рада з вялікім князем і былі галоўнымі

распрацоўшчыкамі Статута. Пры гэтым несумненна, што прымалі ўдзел у падрыхтоўцы яго праекта і тагачасныя навукоўцы. У свой час Я. А. Юхо пісаў, што з вядомых навукоўцаў-юрыстаў, якія жылі ў той час у Вільні, дзе і вялася асноўная праца па падрыхтоўцы праекта Статута, можна дакладна назваць толькі аднаго – знакамітага беларускага мысліцеля-гуманіста Францыска Скарыну. Яго ўдзел у падрыхтоўцы Статута ў першую чаргу вынікаў з параўнальнага аналізу твораў Скарыны і зместа Статута [3, с. 163]. Многія навукоўцы пры супастаўленні палажэнняў Статута з прававымі поглядамі Скарыны прыйшлі да высновы, што шэраг папярэдне выказаных ім ідэй знайшоў увасабленне ў першым зводзе законаў. Тым больш, што Скарына добра ведаў як замежнае, так і мясцовае звычаёвае права, а ў сваіх творах з пазіцый вучонага-гуманіста сцвярджаў, што людзі нараджаюцца свабоднымі і роўнымі, а іх прызначэнне заключаецца ва ўсебаковым удасканаленні зямнога жыцця. Асновай палітыка-прававых поглядаў яго выступала гуманістычна інтэрпрэтуемая хрысціянская мараль. Ён лічыў важнейшым у рэгуляванні грамадскіх адносін хрысціянскі прынцып любові чалавека да чалавека [12, с. 358-359]. Пры гэтым, не адмаўляючы ролю права, ён акцэнтаваў увагу на маральную адказнасць хрысціяніна за ўсе свае зямныя справы і на неабходнасць прытрымлівання кожным чалавекам этыкі “хрысціянскага гуманізму”. Уся яго творчая дзейнасць была накіравана на зацвярджэнне ў грамадскай свядомасці высокага духоўна-маральнага прызначэння права. На яго думку, заканадаўства дзяржавы павінна абапірацца на маральныя прынцыпы, выкладзеныя ў Евангеллі і грунтавацца “на натуральным, прыродным законе”. Скарына сцвярджаў, што дзеючы закон павінен быць “почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный подле прирожения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имея к себе закрытости, не к пожитку единого человека, а к посполитому доброму написанный” [13, с. 138].

Менавіта філасофска-прававыя ідэі Ф.Скарыны, а таксама іншых тагачасных вучоных адносна маральна-гуманістычнага прызначэння права і неабходнасці нарматыўна-прававога ўладкавання грамадскага жыцця спрыялі развіццю правасвядомасці народа, што ў сваю чаргу стварала ідэйна-тэарэтычную падставу прававой рэформы і сістэматызацыі заканадаўства. На карысць удзелу Скарыны ў падрыхтоўцы Статута можа служыць і той факт, што кіраўніцтва ВКЛ мела намер выдаць Статут у скарынінскай тыпаграфіі. У сваю чаргу літоўскія вучоныя падкрэслівалі, што галоўным кадыфікатарам і кіраўніком падрыхтоўкі тэкста Статута быў адукаваны для свайго часу буйны магнат, канцлер дзяржавы Альберт Гаштольд (Гаштаутас) [5, с.

12]. Пры гэтым нельга не разумець, што прагрэсіўныя прававыя ідэі вельмі многіх тагачасных мысліцеляў і дзяржаўных дзеячоў у той ці іншай ступені знайшлі адлюстраванне ў Статуце, хаця ў пэўнай ступені ў дэкларатыўным выглядзе, у нарматыўным замацаванні ідэяў-прынцыпаў.

Важным было тое, што Статут быў створаны на беларускай мове, якая была дзяржаўнай мовай, зразумелай насельніцтву ВКЛ. Многія навукоўцы, падкрэсліваючы важнасць і дасканаласць Статута, адзначалі, што ён быў напісаны на старажытнай беларускай мове, “прочно утвердившейся к тому времени в качестве языка великокняжеской канцелярии” [5, с. 12]. Вядомы літоўскі навуковец С. А. Лазутка, знакаміты польскі гісторык права Ю. Бардах звярталі ўвагу, што статуты былі напісаны на старабеларускай мове, якая была дзяржаўнай у ВКЛ [гл., напрыкл.: 14, с. 190]. У свой час Я. Карскі ў сваёй фундаментальнай працы «Беларусы» пазначаў, што ў часы ВКЛ былі канчаткова выпрацаваны асаблівасці беларускай мовы. Першы рэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта У. І. Пічэта, падтрымліваючы меркаванне В. Д. Дружыца, неаднойчы акцэнтаваў увагу на тым, што мова статутаў – гэта мова беларускага пісьменства, дасягнуўшага ў XVI ст. высокага развіцця, і хоць яна некалькі адрознівалася ад жывой народнай гаворкі, аднак фанетычна і марфалагічна была беларускай [гл.: 15, с. 491 і інш.]. Усё гэта сведчыць не толькі аб беларускай прыналежнасці статутаў, але і аб беларускай сутнасці самога ВКЛ, нягледзячы на тое, што яно было шматэтнічнай дзяржавай.

Статут 1529 г. з’явіўся даволі цэласным, дакладным і лагічным прававым дакументам, артыкулы і раздзелы якога былі размешчаны адпаведна ступені іх важнасці і тых прыярытэтаў, якія мелі на ўвазе тагачасныя заканадаўцы. Несумненнай заслугай заканадаўцаў было тое, што Статут быў пабудаваны па новай уласнай сістэме размяшчэння раздзелаў, інстытутаў і нормаў, што ішла ад больш важных палажэнняў да менш важных і якая ў структурных адносінах уключала інтытуляцыю, прэамбулу і раздзелы [9, с. 122]. Статут складаўся з 13 раздзелаў, якія ў сваю чаргу падзяляліся на артыкулы. Першапачаткова ў Статуце было 244 (або 245) артыкулаў, затым у 30-я гг. XVI ст. у яго былі ўнесены дапаўненні і рэдакцыйныя папраўкі, у выніку чаго колькасць артыкулаў павялічылася да 285 (па Слуцкім спісе – 278) [3, с. 164]. Такое адрозненне ў колькасці артыкулаў тлумачыцца тым, што афіцыйны тэкст Статута не быў надрукаваны ў XVI ст., а ў шматлікія рукапісныя спісы ўносіліся дапаўненні дзяржаўнымі пісарамі, ці самімі ўладальнікамі рукапісаў. Заканадаўца ўпершыню прапанаваў арыгінальную, фактычна галіновую структуру размяшчэння

нарматыўнага прававога матэрыялу. Так, першыя тры раздзелы Статута ўключалі ў асноўным нормы канстытуцыйнага характару, хаця такія нормы ўтрымліваліся і ў іншых раздзелах, 4 і 5 раздзелы змяшчалі ў асноўным нормы спадчыннага і шлюбна-сямейнага права, 6 – судова-працэсуальнага, 7 – крымінальнага, 8 – зямельнага, 9 – адміністрацыйнага (ляснага і паляўнічага), 10 – грамадзянскага, 11-13 – крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права [3, с. 164]. Зразумела, што ў гэты перыяд галіновая структура права знаходзілася на стадыі зараджэння, аднак заканадаўцы размясцілі артыкулы Статута ў сістэмным парадку, пры чым у прыкладнай адпаведнасці з сістэмным размяшчэннем нарматыўнага матэрыялу ў сучасным праве, што з’яўляецца сведчаннем не толькі належнага валодання заканадаўцамі юрыдычнай тэхнікай, але і высокага ўзроўню развіцця прававой навукі ў дзяржаве [9, с. 122].

Нягледзячы на тое, што пачатае польскімі навукоўцамі пытанне аб узроўні сістэматызацыі Статутам заканадаўства і схіленні шэрагу навукоўцаў да думкі, што Статут з’яўляецца кодэксам [1, с. 16], было працягнута некаторымі беларускімі навукоўцамі (напрыклад, У. І. Пічэтай у артыкуле «Статут 1529 года і яго крыніцы» [15, с. 509, 511]), дыскусіі вядуцца да нашага часу. Многія навукоўцы (Я. А. Юхо, Т. І. Доўнар і інш.) адзначалі, што ён з’яўляецца зводам законаў, таму што ў ім атрымалі юрыдычнае замацаванне асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу, паўнамоцтвы шэрагу органаў дзяржаўнай улады і суда, прававое становішча розных катэгорый насельніцтва, пытанні злачынства і пакарання, грамадзянскіх праваадносін (напрыклад, наследаванне маёмасці, здзелкі) і шмат іншае [гл.: напрыкл.: 3, с. 164].

Статут адрозніваўся ад іншых сярэдневечных помнікаў права не толькі структурай і значным прававым матэрыялам, але высокім узроўнем прававой думкі і канстытуцыйнай накіраванасцю [16]. Ён з’явіўся сістэматызаваным законам, які ўзвысіўся над сваім асноўным зместам (палажэннямі грамадзянскага і крымінальнага права), уключыўшы самыя важныя ідэі-прынцыпы і нормы канстытуцыйнага характару, рэгулюючыя, а галоўнае – гарманізуючыя дзяржаўна-прававы ўклад ВКЛ. У прэамбуле да Статута вялікі князь ВКЛ і адначасова кароль Польшчы Жыгімонт I аб’яўляе, што жадае даць правы на вечныя часы ўсім жыхарам дзяржавы: «подданым а тубыльцом», свецкім і духоўным, праваслаўным і католікам, спасылаючыся пры гэтым, што яны мелі гэтыя правы ад папярэдніх вялікіх князёў Казіміра, Аляксандра і іншых. Такім чынам Статут усталёўваў прынцып адзінства права для ўсіх жыхароў дзяржавы. Аналагічныя палажэнні ўтрымліваліся ў іншых артыкулах Статута. Гаварылася, напрыклад, што ўсе жыхары дзяржавы

павінны «отъ вышнего стану ажъ и до нижнего, тыми одными правы писанымъ отъ насъ даными судити и справовати» (р. 1, арт. 1). Пра прынцып адзінства права сведчыць і статутная норма, нашмат апераджаючая свой час, у якой гаварылася, што «вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым писаным правом мають сужоны быти» (р. 1, арт. 9). Прынцып прававой роўнасці пацвярджаўся і арт. 17 першага раздзела [2, с. 50, 58]. Пры гэтым статутныя артыкулы не проста замацоўвалі фармальную прававую роўнасць, але ўказвалі на тое, што ніхто не можа быць вызвалены ад абавязку прытрымлівацца ўстаноўленым статутным (нарматыўным) патрабаванням і гэта тычылася ўсіх дзяржаўных службоўцаў і нават самога манарха. Для перыяду феадалізму такія палажэнні былі не проста прагрэсіўнымі, хоць у большасці і дэкларатыўнымі, але і вельмі важнымі для наступных гістарычных перыядаў. Тым больш, што аднолькавае дзеянне закона ў адносінах да ўсіх падданных дзяржавы садзейнічала ўстанаўленню рэлігійнай згоды, кансалідацыі насельніцтва, закладвала падставы фарміраванню будучаму нацыянальнаму фарміраванню [12, с. 367]. Увогуле ўвядзенне ў Статут нормы-прынцыпа аб адзінстве права, які забяспечвала кіраўніцтва ВКЛ шляхам пашырэння юрысдыкцыі на ўсю тэрыторыю дзяржавы і на ўсіх яе жыхароў, садзейнічала будучаму складванню суверэнітэта нацыі.

Заканадаўца, маючы жаданне ўсталяваць адзіную законнасць і правапарадак у дзяржаве, якая стваралася доўгі час з шэрагу былых самастоўных дзяржаў-княстваў, увёў у Статут і шмат іншых асноватворных, прынцыповых і важных палажэнняў, якія і сведчылі перш за ўсё пра канстытуцыйную накіраванасць гэтага закона. Так, у Статуце выразна праследжваецца ідэя падзелу ўладаў, якая пазней была замацавана наступнымі статутамі. Вялікі князь абавязваўся прымаць законы сумесна з панамі-радай, а ў некаторых выпадках патрабавалася «ухвала земская», г. зн. скліканне сойма (напрыклад, пры вызначэнні колькасці прадстаўлення ратнікаў) [9, с. 131]. Усе справы ў дзяржаве ён павінен быў вырашаць «дзеля агульнай карысці» са згоды паноў радных. Закон забараняў манарху «жалаваць» маёмасць, або пацвярджаць прывілеі, знаходзячыся ў Польшчы. Фактычна ў адпаведнасці са статутнымі нормамаі вялікі князь (гаспадар дзяржавы) з'яўляўся вышэйшай службовай асобай дзяржавы, у якой былі не толькі правы, але і абавязкі. Ён павінен быў падпарадкоўвацца дзяржаўным законам і пры рэалізацыі ўладных паўнамоцтваў дзейнічаць у межах статутных нормаў. Пры гэтым акцэнтавалася ўвага на тым, што вялікі князь павінен клапаціцца не толькі аб тэрытарыяльным суверэнітэце

дзяржавы. Ён абавязваў князя не толькі не памяншаць тэрыторыю дзяржавы (р. 3, арт. 2), але і клапаціцца аб павелічэнні яе тэрыторыі. У выпадку ж набыцця права валодання яшчэ якой-небудзь дзяржавай, ён абавязваўся не прычыняць шкоду ВКЛ і панам радным (р. 3, арт. 1). Фактычна закон замацоўваў прынцып дзяржаўнага суверэнітэту і абавязак манарха ўсялякімі сродкамі абараняць яго. Таксама ў сувязі з тым, што Княства знаходзілася ў стане ўніі з Польшчай, закон забараняў вялікаму князю, які адначасова быў і каралем Польшчы, дараваць якую-небудзь маёмасць на тэрыторыі ВКЛ, знаходзячыся ў Польшчы (р. 1, арт. 25). Таксама закон забараняў даваць чужаземцам пасады ў дзяржаве (р. 3, арт. 3). Адначасова закон абавязваў вялікага князя ахоўваць правапарадак у дзяржаве, прытрымлівацца законаў і старажытных звычаяў, а новыя законы прымаць толькі сумесна з панамі-радай. Такім чынам, вялікі князь павінен быў падпарадкоўвацца дзяржаўным законам і пры рэалізацыі сваіх уладных паўнамоцтваў дзейнічаць у іх межах. Нормы, якія абмяжоўвалі ўладу вялікага князя, былі на той час вельмі прагрэсіўнымі і важнымі. Яны сведчылі аб наяўнасці ў Статуце ідэі прававой дзяржавы. Пры гэтым несумненна, што заканадаўца, уключыўшы ў Статут такія важныя палажэнні канстытуцыйнага характару, меў галоўнай мэтай – захаваць самастойнасць, адзінства і незалежнасць ВКЛ ва ўмовах дагаворных (унійных) адносін з Польшчай.

У той жа час закон клапаціцца і аб ахове правоў і асобы самога манарха. Ён замацоўвае ў Статуце інстытут «маестата господарскаго» – фактычна вялікакняжацкага суверэнітэту, змест якога выцякае з пераліку прэрагатыў манарха, выкладзеных галоўным чынам у першым раздзеле (вырашэнне розных дзяржаўных пытанняў, выдача імунітэтных «лістоў» на маёмасныя і асабістыя правы феадалаў, права памілавання злачынцаў і шмат іншае). Навукоўцы (І. Г. Скараход і інш.) звяртаюць увагу, што пералічаныя прэрагатывы манарха падобныя тым, якія называе Жан Бадэн у сваёй класічнай тэорыі суверэнітэту і падкрэсліваюць, што сам тэрмін «суверэнітэт» па-лацінску гучыць як «маестат». Пры гэтым пазначаюць, што гэта паняцце склалася задоўга да Жана Бадэна і ў адрозненне ад яго дэфініцыі суверэнітэту палітыка-прававая дактрына ВКЛ прызнавала вяршэнства права над уладай манарха.

Патрэбна адзначыць, што закон клапаціцца пра стабільнасць і ўдасканаленне дзяржаўнага механізму. Так, нормы Статута абавязваюць манарха захоўваць ранейшыя службовыя пасады ў дзяржаве, не адымаць у феадалаў пасадаў і маёмасці без суда, дазваляюць службовым асобам пры неабходнасці дзейнічаць адпаведна старым звычаям і інш. Усе службовыя асобы абавязваліся ў сваёй

дзеинасці карыстацца законам, прычым галоўным чынам толькі статутнымі нормаў (р. 3, арт. 4). Пры гэтым вялікі князь пацвярджаў дзеянне выдадзеных раней заканадаўчых актаў, а новыя абяцаў прымаць з мэтай карысці для дзяржавы і толькі з дазволу паноў рады (р. 3, арт. 6). Таксама ён абяцаў усіх феодалаў, а таксама мяшчан і іх людзей, захоўваць пры свабодах і вольнасцях, дадзеных ім асабіста і яго папярэднікам, што для таго часу было вельмі прагрэсіўным, (р. 3, арт. 7). Закон дазваляў феодалам свабодна выязджаць за межы дзяржавы для пошука лепшага шчасця ці рыцарскіх учынкаў, выключаючы землі непрыяцельскія (р. 3, арт. 8). Важным у сацыяльна-эканамічным аспекце быў таксама артыкул 9 трэцяга раздзела, у якім гаварылася аб праве не толькі феодалаў, але і мяшчан свабодна наследаваць маёмасць сваіх бацькоў.

У законе ўдакладнялася норма аб недатыкальнасці асобы. Вядома, перш за ўсё мелася на ўвазе шляхта, правы якой дастаткова поўна рэгламентаваліся ў трэцім раздзеле Статута. У сувязі з працэсам актыўнага фарміравання прывілеяванага саслоўя шляхты і забеспячэннем оховы яе правоў Статут забараняў ўзвышаць простых людзей над шляхтай, а шляхту абавязваў заўсёды захоўваць «в их почтливости» (р. 3, арт. 10). Даючы даволі шырокія правы асобам шляхецкага саслоўя, Статут адначасова рэгламентаваў і іх абавязкі, аб чым гаварылася ў другім раздзеле. Закон удакладняў і развіваў палажэнні, якія раней былі выкладзены ў агульназемскіх граматах, аб шляхецкім абавязку вайскавай службы і інш. [9, с.132]. Пры гэтым у Статуце не проста рэгламентуецца, як у грамаце Ягайлы 1387 г., старажытная “пагоня”, а гаворыцца ўжо аб добра арганізаванай вайскавай службе з канкрэтызацыяй правоў і абавязкаў вайсковаабавязанага насельніцтва, у тым ліку яго абавязковым пералікам, сістэматычнымі аглядамі войска і г. д. Паводле Статута ўсе паўналетнія вайсковаабавязаныя асобы павінны пад час вайны выконваць вайсковую службу.

Аб накіраванасці Статута на ўдасканаленне дзяржаўнага механізму сведчаць і артыкулы, прысвечаныя судовай уладзе. Хоць яна не была яшчэ аддзелена ад выканаўчай, аднак закон канкрэтнымі нормаў спрабуе абмежаваць самаўпраўства мясцовай адміністрацыі пры выкананні судовых паўнамоцтваў, абавязвае суддзяў судзіць сумленна, справядліва, у адпаведнасці з законам (р. 6, арт. 1). Закон забараняў судзіць і караць на падставе завочнага абвінавачвання, у тым ліку адымаць у феодалаў пасады і землі. Пры гэтым закон клапаціцца пра аўтарытэт судовых органаў і ахоўвае яго. Так, за праяўленне непавагі да суддзяў прадугледжвалася крымінальная адказнасць.

Таксама і суддзі пры ажыццяўленні правасудддзя нікога не павінны былі абражаць і ганьбаваць. У зваротным выпадку яны неслі адказнасць за свае неправамерныя дзеянні. Гарантыямі справядлівасці судовых рашэнняў было права на абскарджанне судовых пастаноў, наяўнасць інстытута адвакатуры, а таксама замацаванне такіх важных прынцыпаў (якія мелі месца ў агульназемскіх граматах), як адказнасць кожнага за сваю віну, у адпаведнасці з законам і ў судовым парадку. Менавіта гэтыя статутныя палажэнні ўтрымлівалі элементы прэзумпцыі невінаватасці, якія пазней былі развіты ў наступных Статутах [9, с. 132].

Многія канстытуцыйныя палажэнні папярэдніх агульназемскіх грамат XV-XVI стст. у Статуце паўтараюцца, удакладняюцца і дапаўняюцца, прычым выразна бачна жаданне заканадаўцы ўстанавіць належны правапарадак у дзяржаве. Гэта тычыцца палажэнняў аб адказнасці кожнага за сябе і свае правапарушэнні, аб абавязковым і неадкладным разглядзе тых судовых спраў, якія былі ўзбуджаны пры папярэдніх князях і інш. Пры гэтым вялікі князь звяртае ўвагу на пераемнасць у жаданні ўсталявання законнасці і правапарадку. Ён пацвярджае законнасць падараванняў феадалам зямель папярэднімі князямі, абяцае ў тэрмін разглядаць справы, якія тычацца гонару чалавека або яго добрай славе, вызваляе жыхароў дзяржавы ад шэрагу павіннасцей адпаведна звычайнаму праву і г. д. (р. 1, арт.15, 19, 20-22 і інш.). Увогуле нормы, якія прадугледжваюць забеспячэнне законнасці і правапарадку ў дзяржаве, утрымліваюцца ў многіх артыкулах Статута. Так, гаворыцца, што пастановы вялікага князя, прынятыя сумесна з радай, павінны выконвацца абавязкова пад пагрозай крымінальнага пакарання (р. 1, арт. 23).

Статут, як і Судзебнік Казіміра, прызначаўся для судовага, а не палітыка-прававога карыстання, аднак, несумненна, ён набыў значны палітыка-прававы характар [17, с. 222].

Нягледзячы на тое, што ў Статуце 1529 г. знайшлі адлюстраванне важнейшыя прававыя ідэі таго часу, аднак перш за ўсё ён быў накіраваны на забеспячэнне дзяржаўных інтарэсаў і правоў кіруючай эліты феадальнага грамадства. Як закон феадальнага перыяду, Статут утрымлівае шмат нормаў, якія забяспечвалі правы феадалаў, у тым ліку адносна права ўласнасці на зямлю. Так, упершыню нарматыўна было рэгламентавана права феадалаў свабодна распараджацца 1/3 часткай нерухомай маёмасці. У тым выпадку, калі князь выдаў пісьмовы дакумент адносна маёмасных правоў адной асобе, а потым на гэту ж маёмасць выдаў іншай асобе грамату, то лічыўся законным першы дакумент, акрамя выпадкаў не ўступлення ў валоданне маёмасцю на працягу дзесяці гадоў (р. 1, арт. 24). Акрамя таго, Статут рэгламентуе

іншыя маёмасныя праваадносіны, у тым ліку пытанні наследавання маёмасці, залоговых і абавязацельных праваадносін, апекі і шмат іншае.

Патрэбна акцэнтаваць увагу і на рэгламентацыі Статутам шэрагу пытанняў прыродакарыстання, што было вельмі важным і новым для таго часу. Ён нават утрымлівае нормы, накіраваныя на ахову прыроды і падтрыманне яе рэсурсаў.

Увядзенне ў дзеянне Статута 1529 г. з'явілася важнай падзеяй у развіцці не толькі праватворчасці, але і правапрымяняльнай дзейнасці, бо пасля яго прыняцця галоўнае значэнне стала належыць не звычаям і граматам (прывілеям), а новаму заканадаўству - статутным нормам. Увогуле ў гэты перыяд, дзякуючы высокай прававой думцы, якая знайшла адлюстраванне ў нормах Статута і актыўнаму развіццю юрыдычнай тэхнікі, права становіцца значна больш дакладным інструментам кіравання грамадскім развіццём праз заканадаўства і кантроль юрыдычнай практыкі. Нягледзячы на захоўванне ім пэўных рысаў феадальнага права, разам з тым яно ўяўляла якасна новы ўзровень развіцця права, прызначанага ўжо рэгуляваць грамадскія адносіны ў цэнтралізаванай дзяржаве з даволі моцнай уладай манарха і значна развітым дзяржаўным механізмам.

Увядзенне ў дзеянне Статута спрыяла ўмацаванню правапарадку ў дзяржаве і павышэнню прававой культуры грамадства. У гэты перыяд шляхта ўсё больш асэнсоўвае ролю права і ў сваіх публічных выступленнях часта падкрэслівае гэта. У гэтых выступленнях можна заўважыць і імкненне шляхты да таго, каб права ведала як мага больш патэнцыяльных карыстальнікаў [10, s. 16]. Аднак нельга не пазначыць, што не ўсе палажэнні Статута былі дзеючымі. Замацаваныя ў ім прагрэсіўныя для свайго часу палажэнні, ідэі і прынцыпы ў большасці насілі дэкларатыўны характар. Увогуле Статут быў у пэўнай ступені праграмным дакументам, арыентаваным на будучыню, палажэнні якога сведчаць аб высокім узроўні прававой культуры тагачаснага грамадства, што развівалася ў рэчышчы агульнаеўрапейскай прававой думкі. Пры гэтым, як пазначалі многія навукоўцы і палітычныя дзеячы, такога закона ў той час яшчэ не мела феадальная Еўропа. Менавіта таму месца Статута 1529 г. у еўрапейскай прававой гісторыі вельмі значнае.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. Warszawa : Centre for Studies on the Classical Tradition in Poland and East-Central Europe ; Uniwersytet Warszawski, 1999. 160 s.

2. Юхо Я.А. Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі. Серыя: “Гісторыя бацькаўшчыны” дадатак да часопіса “Права і эканоміка”. Мінск, 1999. 104 с.
3. Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. Мінск : Універсітэцкае, 1992. 270 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск : Изд-во Академии наук БССР, 1960. 254 с.
5. Pirmasis Lietuvos Statutas – Первый Литовский Статут. Vilnius. V.: Mintis, 1983. 420 p.
6. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480-годдзя прыняцця) : зб. навук. артыкулаў. Мінск : БДУ, 2009. 164 с.
7. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса: Юридична література, 2003. 480 с.
8. Доўнар Т. І. Права Беларусі: ад Судзебніка 1468 года да Статута 1529 года // Юстыцыя Беларусі. 2019. № 5. С.74-77.
9. Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014. 438 с.
10. Zakrzewski, A. B. Prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI XVIII wieku – teoria a praktyka. Вялікае Княства Літоўскае і суседзі: Права. Вайна. Дыпламатыя / Пад рэд. С.Ф.Сокала, А.М. Янушкевіча. Мінск : БІП Інстытут правазнаўства, 2012. 370 с.
11. Любавский М. К. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М: Университетская типография, 1900. 884 с.
12. Доўнар Т. І. Прававыя пытанні ў тэарэтычнай распрацоўцы беларускіх мысліцеляў XVI стагоддзя. Генетические закономерности права : сборник науч.трудов, посвященных 90-летию со дня рождения С.Г.Дробязко / ред. кол. : С.А.Балашенко (гл.ред.) [др.]. Минск : Бизнесофсет, 2013. С. 357-368.
13. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. // Беларус. Сав. Энцыклапедыя; рэдкал. І.П.Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ. 1988. 3608 с.
14. Bardach J. Historia państwa i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. Wyd. 5. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005. 668 s.
15. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. М.: Изд-во АН БССР, 1961. 815 с.
16. Доўнар Т. І. Канстытуцыйная накіраванасць першага зводу законаў Беларусі //Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480 – годдзя прыняцця): зб. навук. арт. Мінск: РІВШ, 2009. С. 3-14.
17. Доўнар Т. І. Права Беларусі ў кантэксце гістарычнай эвалюцыі дзяржаўнасці [Электронны рэсурс]. Мінск : БДУ, 2018. 520 с.